

ЈОВАН ЈОВАНОВИЋ ЗМАЈ, ПЕСНИК И ЛЕКАР, СТО ГОДИНА НАКОН СМРТИ

Александар ЛЕШИЋ, Марко БУМБАШИРЕВИЋ

Институт за ортопедску хирургију и трауматологију, Клинички центар Србије, Београд

КРАТАК САДРЖАЈ

Јован Јовановић Змај (1833-1904), песник и лекар, један је од првих чланова Српског лекарског друштва, оснивач Српске књижевне задруге и члан Српске краљевске академије наука. Живео је и радио у Новом Саду, Београду, Загребу, Бечу, Панчеву и другим мањим местима тадашње Аустроугарске монархије. Поред лекарске праксе бавио се и писањем, посебно поезије за децу. Оснивач је часописа за децу „Невен“, првог код нас и на Балкану, чиме је постао родоначелник децје поезије у српској књижевности. У стиховима за децу др Јован Јовановић Змај пропацирао је здрав начин живота и хигијенске навике, а његове поруке су и данас актуелне јер се његова поезија и даље штампа и чита. Лична трагедија – губитак петоро деце и жене – овековечена је у збиркама песама „Ђулићи“ и „Ђулићи увеоци“, у, по мишљењу многих, најтрагичнијим и најнежнијим стиховима српске поезије. У раду др Јована Јовановића Змаја спојила су се два племенита позива – лекара и песника.

Кључне речи: Јован Јовановић Змај, лекар, песник.

УВОД

Трагајући за непролазним код Змаја, у тексту написаном поводом педесет година од смрти Јована Јовановића, Милош Црњански бележи: „...Својим лекарским умећем и поезијом Змај је стајао уз толике животе, од оних који су знали азбуку до оних који ни слова нису знали, али су били под његовим утицајем у свом породичном животу, весељу и жалостима, политичким борбама и искушењима...“ [1]. Иста тврдња могла би се изрећи и данас, сто година након смрти лекара и песника Јована Јовановића Змаја, у чијем су се бићу укрстила два племенита позива да искажу топлину душе која је истовремено успевала да зрачи и кроз медицину и кроз поезију (Слика 1).

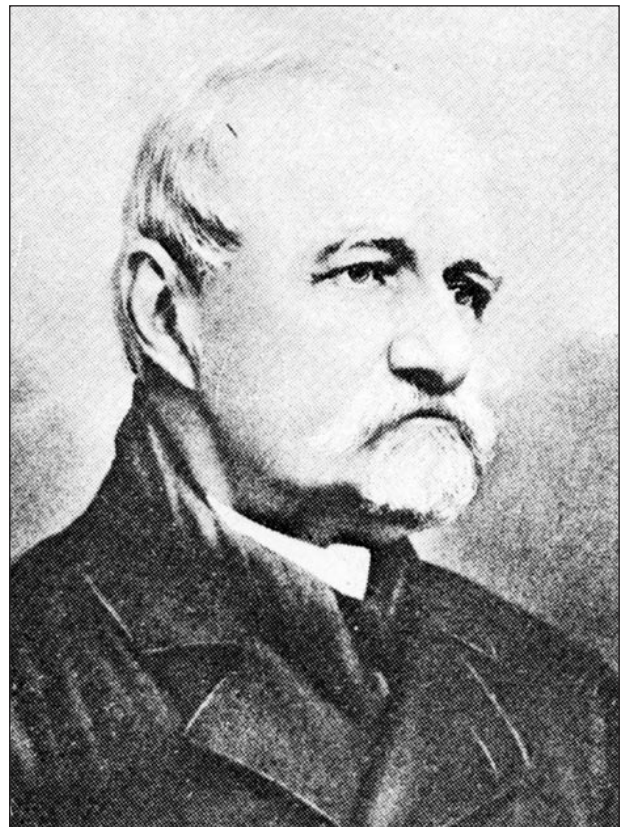
Питање да ли би Змај остварио више да се одрекао једног или другог опредељења више се не поставља. Сто година после његове смрти јасно је да су процес писања и лекарска пракса текли паралелно, да без те истовремености он не би био то што јесте, нити би његово дело после толико времена било живо и делотворно. Осим тога што је био родоначелник поезије за децу – аутономног и значајног жанра, који се у његово доба није ни сматрао књижевношћу – Змај је био и претеча многих идеја у медицини и здравственом просвећивању које су тек у 20. веку јасно исказане. Преко чланака у „Јавору“, „Орлу“, „Змају“, „Невену“ и другим листовима, али и преко песама намењених деци, Змај се залагао за превентиву, морално и физичко здравље, кремирање, екологију, просвету, језик и пацифизам, што потврђују и следећи стихови:

*Камо среће да су увек
Ведри, благи, мирни данци,
Па да нису ни сковани
Ни мачеви ни ланци.*

Под мачевима и ланцима, неправди и насилништву, он претпоставља вечност које „перо ствара“, опомињући савременике да граде школе и поштују

све живо из свог окружења. „И птица воли да живи“ [2], закључује Змај, борећи се против смртне казне, а пледирајући на кремирање посмртних остатака и изградњу не само школа и болница, већ и крематоријума, као алтернативе земљи и труљењу [3].

Јован Јовановић је био велики пропагатор здравственог просвећивања. Он је у листовима које је оснивао или уређивао штампао сталне рубрике о научним достигнућима и лекарској пракси других на-

СЛИКА 1. Др Јован Јовановић Змај, крај 19. века.
FIGURE 1. Dr. Jovan Jovanović Zmaj, end of the 19th century.

рода, о епидемијама, наталитету, морталитету, потреби за хармонизовањем духовног и физичког здравља, стављајући акценат на хигијену и превентиву, чиме је ударио темеље здравственом просвећивању које ће резултирати радом Милана Јовановића Бату-та и оснивањем Медицинског факултета у Београду. У књижевности је поставио темеље поезији за децу и значајно утицао на своје следбенике – Душка Радовића, Љубивоја Ршумовића и друге.

ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ

Змај је рођен 1833. године у Новом Саду – који је у то доба био средиште српске културе и борбе за националну аутономију – као најстарији син адвоката и сенатора Павла Јовановића, који је имао још четири сина и ћерку.

Историјски контекст у коме се Јован Јовановић Змај формира као лекар и као песник изузетно је буран. Змај је имао само петнаест година када је 1848. године избила Мађарска буна, која је снажно одјекнула у читавој Аустроугарској монархији, па и Новом Саду. Међутим, више од политичких и друштвених превирања (мада је био ватрени присталица Светозара Милетића) на Змаја утичу збивања у култури и поезији: диве се Вуковим реформама у језику, поезији Бранка Радичевића, преводу „Светог писма” Ђуре Даничића. Вуков „Рјечник” (1818) чита толико пута, да га већ зна напамет, а поезију пише чистим народним језиком, оштро се борећи против туђица у напису „За пречишћавање језика”, који је објављен у листу „Јавор”.

У Новом Саду стиче основно и гимназијско образовање, а повремено борави у Бечу, Халашу, Братислави, Прагу и Словачкој Трнави, где матурира. По жељи оца, уписује права у Пешти, али те студије не завршава. Враћа се у Нови Сад и запошљава као подбележник у новосадском Магистрату [3]. Но, тај га посао не привлачи, мада помаже сиротињи колико може, учествује у културном и политичком животу своје средине, пише, а на наговор Јаше Игњатовића почиње да преводи – прво Петефија, а затим Љермонтова и Пушкина.

У фебруару 1861. године у „Даници” излази нотича да песник Јован Јовановић замало није погинуо у покушају да из куће која је била у пламену спасе два детета, „показујући тим својим гестом не само племенитост, већ и храброст”, која му је често била оспоравана због одбијања да учествује у рату, што делује готово апсурдно ако се зна да је Змај био противник и смртне казне и ратова. Тих година (1861-1862) креће се углавном у песничким и боемским круговима, улазећи у политичке обрачуне свог времена сатирама и епиграмима.

Почетком 1862. године жени се Еуфросином, Росином, Ружом Личанин, чије ће име овековечити у збиркама песама „Ђулићи” и „Ђулићи увеоци”, испевавши за њу најлепше љубавне песме на српском језику (*Месечина, ал месеца нема, мила моја зелен венац снила, ња се мало у сну насмијала, од њоја се соба за-сијала; Тихо ноћи, моје златно сјава...* итд) [3]. Али, облаци несреће потајно се надвијају над песником и

његовом породицом. Породично имање већ је озбиљно окрњено, а отац умире (песникова мајка је умрла када је Змају било седамнаест година). Затим умире и сестра Јармила, чијом смрћу се наставља потребна трагедија која ће битно утицати на Змајев живот и његово стваралаштво.

Јован Јовановић – који је по имену часописа који је уређивао добио надимак Змај – био је од 1863. до 1870. године надзорник у Текелијануму у Пешти, где уз интензивно писање и превођење уписује и завршава студије медицине, али не и специјализацију из оториноларингологије, што је веома желео. Због породичних разлога морао је да се врати у Нови Сад, али ни ту, нити у Карловцима не добија адекватно запослење. Мада је 120 житеља Карловаца писало да се Змају омогући место макар другог физикуса, власти Змајеву молбу одбијају, те он, трагајући за послом, одлази с породицом у Панчево [5]. У листу „Панчевац” 1871. године излази његов оглас у коме обавештава грађанство да је из Новог Сада прешао у Панчево и „нуди им своју лекарску помоћ”, од које никада није имао велику материјалну корист.

Као песник је, међутим, веома рано постао познат и цењен. Његове сатиричне песме „Јутутунскајухахаха”, као и „Песма најлојалнијег грађанина”, у којима шибса самодржавље Милана Обреновића, рецитију се на сва уста, а о епиграмима да се и не говори. Епиграм:

*У великих двора, великих њалаша
Све је високо ал' су ниска враша.
Ако желиш ући не смеиш ићи љраво,
Зирдиши се мораиш, зирдиши се здраво...* [6]

одсликава политичку и моралну ситуацију тадашњег времена, доносећи Змају додатне невоље. Али, он од критичких жаока на режим не одустаје и један за другим излазе листови које он оснива или уређује: „Жижа”, „Стармали”, „Комарац”, „Змај”, „Јавор”, „Невен”. Такође, смишља загонетке, питалице, епиграме (*Немаш карактера. Је л' да ти је жао? А и да ја имаш – њошио би ја дао?*), пише песме за децу и одрасле, при том водећи бригу о штампаријама и претплатницима, којих није било много.

Иако га је брак са Ружом надахнуо да напише блиставе љубавне стихове, деца рођена у том браку, најалост, биће кратковека као мехури на води. У трећој години умире син Мирко, а у трећем месецу по рођењу ћерка Тијана. Стампедо смрти се након тога убрзава: син Сава живи једва неколико недеља, а Југ такође врло кратко, да га већина Змајевих биографа и не помиње. На послетку, у Панчеву, где покушава да опстане као општински лекар, у тридесетој години након порођаја умире Змајева супруга Ружа. Надживеће је само ћерка Смиљка [3].

Змај, ујаснут и скрхан страшном трагедијом, одлази из Панчева с јединим преживелим дететом и наставује се у Старом Футогу, близу Новог Сада. Огорчен што вољеној жени није био у стању да помогне, бележи следеће стихове:

*Пођем, клецнем, идем, засијајавам,
Шејталицу сайу задржавам.
Јурим, дежим ко очајник клетти,*

*Зборим речи, речи без њамејши:
Не сме нам умрејши [2].*

Из строфе у строфу понавља се стих „Не сме нам умрети”. Али Ружа умире. Сав очајан Змај пева као да разговара с вољеном женом:

*Кад сам био на њвом гробу,
Замириса мир досилка,
А мени се њричу њласак:
„Шта ми ради моја Смиљка?”
„Твоја Смиљка, сиротијанка,
Још не уме нојом сјатиши,
А оштај је здорити’ учи,
Прва реч јој диће: ’Мајши!’” [4].*

Али, у другој години умире мала Смиљка, последња Змајева радост и нада. У том тренутку за оца, песника и лекара као да нестаје читав свет:

*Тоне, њада мрѡва нада,
У наручју мрѡвом доју.
Изумрло шѡо је мојло,
Само боли још не моју... [4].*

Песник тада, уместо својој, почиње да испева стихове свој деци српског рода. Постаје чика Јова Змај, „најзначајнији и најутицајнији писац за децу којег је досад ова нација дала. Његова богата песничка душа поклонила је деци на стотине ведрих и лакокрилих песама, пошалица, загонетки, цртежа, неких још неогонетнутих, јер је уз иницијале Ј. Ј. или Ј. Ј. Змај користио још две стотине псеудонима” [7].

Ако се узму у обзир време и средина у којој је писао и чињеница да се сваки час селио (Нови Сад, Карловци, Панчево, Футог, Беч, Београд, Загреб, Сремска Каменица), Змај је за медицину и за поезију учио више него иједан наш песник и лекар. Био је претеча у много чему: један од оснивача Српског лекарског друштва и часописа „Српски архив”, заговорник превентиве у медицини, поборник кремирања и родоначелник српске поезије за децу. Такође је основао Српску књижевну задругу и био творац Задругиног логотипа [8].

После Змајеве лекарске праксе остала су само два научна рада, два извештаја саопштена на седницама Српског лекарског друштва – „О спавању и бдењу по Клинкеу” (штампан у „Српском омладинском календару”, Нови Сад, 1872) и „Случај интермитенса са тумором слезине” (објављен у „Српском архиву” 1895. године) [5]. Међутим, у Змајевим песмама остали су забележени његово схватање медицине, његова борба за превентиву и здравствено просвећивање, које је Батут тек касније дефинисао.

Славан, али усамљен, с девет гробова расејаних по местима где је живео, певао и леčio, Змај је прихватио ћерке Смиљкине дадиље као своје, али и сву децу свога рода. У листу „Невен” је даривао малишанима радост и поуку, никада не заборављајући лекара у себи. Мада није постао оториноларинголог, нити му је лекарска пракса доносила неке нарочите приходе – јер је многе леčio из сажаљења и без икакве накнаде – Змај је успео оно што у историји светске медици-

не нико није: да преко поезије протегне здравствено просвећивање на читаве генерације, васпитавајући читаоце још од малих ногу да је превентива често важнија од лечења. Јер, шта је стих *Пре и њосле јела ѡреда руке ѡрајши* [2] него упозорење да је хигијена први услов за здрав живот? Шта је савет *Где јод нађеш згод-но место ѡи дрво ѡсади* ако не пледирање за еколошки здраву средину? Шта је весела песмица *Ала је дивоѡа кад се ко окуја, шѡо се не би кујали, вода није скуја* ако не борба за здравље? [9].

Змај је у много чему предњачио, а од његових песама могао би се сачинити занимљив приручник за здравствено просвећивање. Одмах би постало јасно да је био далеко испред својих савременика, изједначујући значај моралног здравља с физичким. Уз помоћ загонетки, шала, ругалица, питалица и набрајалица Змај је кроз шалу и смех успевао да своје идеје – идеје здравог живота – усади у дечје главице, без неких великих амбиција и истицања онога што чини. Лепеза његових идеја и интересовања била је заиста раскошна. „Дижите школе”, опомињао је сународнике, „посејте њиве будућих дана” [6]. Уз све невоље које су поткопале његов живот, деци је ипак испевао стихове *Ал је леј овај свети / овде ѡѡѡок, онде цвеѡи* [4], иако тај свет према њему није био ни добар, ни милосрдан. Осим преране смрти вољених, стално је требало борити се за насушни хлеб, претплатнике, болеснике и место у друштву.

У Београду борави од 1878. до 1880. године, где, као раније у Панчеву а касније у Бечу, обавештава потенцијалне болеснике да своју „лечничку праксу за све унутрашње и спољашње болести почиње 1. новембра” [10]. И овог пута, као и много пута пре тога, већину болесника лечи без накнаде или уз минимални хонорар.

Као члан од оснивања Српског лекарског друштва, редовно присуствује седницама, али не прихвата било какву функцију. Као да му је довољно то што је један од првих чланова Српског лекарског друштва – песник, који је и београдски општински лекар и драматург у Народном позоришту [5, 10]. Године 1896. постаје члан Српске краљевске академије наука [8].

Последњих година 19. века поново одлази у Беч иако, према писању Младена Лесковца, „нема обезбеђену никакву егзистенцију” [4]. Лекарска зарада му је минимална (10 форинти по прегледу), а трошкови за „Стармалог” (који тавори и, по речима самог Змаја, има незнатан број претплатника) повелик, баш као и трошкови штампања „Змаја” и „Невена”. Да би их исплатио, Змај за 250 форинти продаје „Матици српској” већи део своје библиотеке [4]. Његови часописи су по Србији и Босни и даље плењени, а боље плаћен лекарски посао му је онемогућен. Ипак, Змај у својим напорима да здравствено просвети сународнике не одустаје. Песмама за децу, кроз дечје јунаке (птице, мачке, лептире, лутке, цвеће), до последњег часа упозорава да се о здрављу и природи мора водити брига, „да се трава не сме газити”, да је важно „рано легати, не јести ни врело ни хладно”, како би се очувао здрав живот.

У тешком и трагичном животу Змај је био испред свог времена, славан и поштован, али и нападан и потцењиван, врло често управо у областима где је

СЛИКА 2. Споменик испред спомен-куће др Јована Јовановића Змаја у Сремској Каменици.

FIGURE 2. The sculpture in front of the memorial house of Dr. Jovan Jovanović Zmaj in Sremska Kamenica.

био без премца – дечјој поезији и сатири, које критичар Богдан Поповић чак и не сматра књижевношћу [4]. Змај, међутим, своје напоре да образовни и здравствени ниво својих земљака постави на виши ниво удвостручује: он је и лекар, и песник, и народни трибун, и борац за права малих и сиромашних, и саветодавац, и просветитељ. Заправо, све оно што је, како у његовом времену, тако и у нашем, врло тешко бити.

Године 1892. тридесетак народних посланика подноси предлог Народној скупштини Србије да се „заслужним књижевницима Јовану Јовановићу Змају и Љуби Ненадовићу одреди годишња награда од 4.000 златника доживотно” [8, 10]. Тако је, на чуђење свих, Змај добио пензију од „које ће живети до смрти своје”. „Није је добио”, горко примећује Младен Лесковац, „ни од књаза Николе, који је имао толико плано-

ва са њим, није је добио ни у завичају – добио ју је од Србије”, чији су владари често били предмет подсмеха у Змајевим песмама и епиграмима [4].

Године 1899. излази дефинитивно издање Змајевих збирки песама „Ђулићи” и „Ђулићи увеоци” поводом величанствене прославе 50. годишњице Змајевог стварања у Загребу. Али, лекарску професију Змај не занемарује, чак ни када 1901. прелази у Сремску Каменицу, где умире 4. јуна 1904. године у кући која је данас Змајева спомен-кућа (Слика 2) [3]. У овој кући се налазе инструменти из његове лекарске праксе – од старинских слушалица налик на трубице ретког цвећа, до скалпела, ножића и осталих помагала – као и први отисци листа „Невен”, с оригиналним примедбама и Змајевим цртежима, први примерци две најпознатије збирке песама, избори песама за децу које је 1899. године под насловом „Чика Јова српској деци” приредио и објавио Милан Шевић.

А на каменичком гробљу светли један од гробова о којима је Змај Јова певао – гроб лекара и песника Јована Јовановића Змаја, којег су ожалили и жале већ сто година сва српска деца, чувајући успомену на човека који је знао да воли и да даје до последњег даха.

ЛИТЕРАТУРА

1. Miloš Crnjanski. Eseji. Nolit, Beograd, 1983.
2. Jovan Jovanović Zmaj. Deco moja svekolika. Prosveta, Beograd, 1971.
3. Milenković M. Zmajeva lična životna tragedija. Srp Arh Celok Lek 1954; 11:1341-60.
4. Jovan Jovanović Zmaj. Đulići i Đulići uveoci. Matica srpska, Novi Sad. Hronološki podaci. Mladen Leskovac i Pavle Popović: J. Jovanović Zmaj i njegovi Đulići.
5. Dragić M. Dr Jovan Jovanović Zmaj, lekar i pesnik. Srp Arh Celok Lek 1954; 11:1329-40.
6. Jovan Jovanović Zmaj. Pesme. Rad, Beograd, 1981.
7. Jovan Skerlić. Sabrana dela. Prosveta, Beograd, 1967.
8. Milan Jovanović-Stojimirović. Siluete starog Beograda. Prosveta, 1987; 240-7.
9. Jovan Jovanović Zmaj. Pesme Čika Jove Zmaja. Bookland, Beograd, 2003.
10. Đorđević S. Dr Jovan Jovanović Zmaj, član Srpskog lekarskog društva. Srp Arh Celok Lek 1954; 11:1361-6.

JOVAN JOVANOVIĆ ZMAJ, POET AND PHYSICIAN, ON THE OCCASION OF ZMAJ CENTENARY

Aleksandar LESIC, Marko BUMBASIREVIC

Institute for Orthopedic Surgery and Traumatology, Clinical Centre of Serbia, Belgrade

ABSTRACT

Doctor Jovan Jovanović Zmaj (1833-1904), a poet and physician, was one of the first members of the Serbian Medical Society, the founder of the „Srpska književna zadruga”, and the member of Serbian Royal Academy of Sciences. He lived and worked in Novi Sad, Belgrade, Zagreb, Vienna, Pančevo and other towns of former Austro-Hungarian Monarchy. Besides medical practice, he wrote poetry for children. He started the magazine for children „Neven”, the first one in our country. Accordingly, he became the founder of children’s literature in Serbia. In many of his poems for children, Dr. Jovan Jovanović Zmaj propagated the healthy style of life and hygienic habits. His messages are actual even today for his poetry is still alive

and widely read and appreciated. His personal tragedy, the loss of five children and wife as well, was immortalized in his books of poetry „Đulići” and „Đulići uveoci”, which are considered the most tragic and gentle poems written in Serbian language. Thus, in his personality, Doctor Jovan Jovanović Zmaj united two most noble vocations: medicine and literature.

Key words: Jovan Jovanovic Zmaj, poet, physician.

Aleksandar LEŠIĆ
Hadži Milentijeva 8, 11000 Beograd
Tel: 011 455 120
E-mail: alelesic@eunet.yu

* Рукопис је достављен Уредништву 31. 5. 2004. године.